
¿ACCESO LIBRE Ó COÑECEMENTO?
POLÍTICAS NEOLIBERAIS
NAS BIBLIOTECAS UNIVERSITARIAS
GALEGAS

Concha Varela Orol

A COMUNICACIÓN CIENTÍFICA NUN MUNDO GLOBALIZADO

Dende a difusión da imprenta o coñecemento científico tivo primeiro no libro e a partir do século XVII tamén nas revistas o seu principal medio de comunicación. Así e todo, profundos cambios afectaron dende mediados do pasado século, e especialmente dende a década dos 90, ó sistema de comunicación científica que non foron alleos ó proceso globalizador da economía e ó impacto das novas tecnoloxías, motor da globalización.

Sen dúbida foron as revistas onde se produciron antes e de xeito máis forte estes cambios. Primeiro tivo lugar un forte proceso de privatización da súa edición: as organizacións científicas, en cuxo seo se desenvolveran fundamentalmente, comezan a pasar os seus títulos a empresas privadas, o que lles descarga das tarefas burocráticas relacionadas coa edi-

ción, distribución, control de subscricións, etc. Paralelamente o sector editorial comeza un proceso de fusións, que vai levar á creación dos grandes grupos editoriais internacionais, que se converten así en grandes monopolios da información científica. Baste dicir que dous grandes grupos editoriais, froito de distintas absorcións, Elsevier e Springer, controlan na actualidade máis do 40% do mercado das revistas de ciencia, tecnoloxía e ciencias da saúde.

Este proceso monopolizador, naturalmente acompañado dun incremento de prezos exorbitado, colocou as bibliotecas de investigación nunha crise na que aínda seguen estando inmersas. A Association of Research Libraries indica que entre o ano 1986 e 2002 prodúcese nas bibliotecas de investigación de Estados Unidos un incremento de prezos do 227%, fronte ó 64% do Índice de Prezos do Consumo. A situación é aínda máis grave dende as bibliotecas galegas: entre 1989 e 1999 o gasto en revistas da Biblioteca Universitaria de Santiago increméntase nun 261,7%, pese a que neses anos se produce a segregación do sistema universitario galego e unha parte salientable de títulos pasa a ser asumido polas novas universidades, e pese a que se conxelan as subscricións a novos títulos e se seguen eliminando duplicacións de títulos entre os distintos centros ou campus.

Prodúcese así o paradoxo de que a investigación científica producida e financiada no seo de institucións públicas, ten que ser cedida ás revistas científicas por parte dos autores (ás veces previo pago para a súa publicación), e finalmente as bibliotecas desas institucións son incapaces de adquirir as publicacións que rexistran ese coñecemento.

A edición electrónica desenvolta fundamentalmente a partir dos anos 90 non fixo senón agravar a situación. Os grandes grupos editoriais internacionais están interesados nas novas tecnoloxías da comunicación, pero sen perder o seu monopolio da información. Migran o modelo de publicación ó novo marco tecnolóxico, aproveitando este ó máximo para dar un paso máis na obtención de beneficios. Desenvolven primeiro versións electrónicas en rede das súas revistas impresas, con frecuencia cobrando o acceso electrónico sobre o prezo da edición impresa, cando se manteñen ambas subscricións, e prezos superiores ó impreso cando se dan de baixa as edicións en papel. As bibliotecas vense abocadas a un novo problema: dado que a preservación das edicións electrónicas non está garantida, e por outra parte o sistema de venda, do que falaremos a continuación, restrinxen con frecuencia o futuro acceso ás mesmas, nunha primeira fase tratan de manter ambos soportes, pero finalmente as vantaxes que os investigadores encontran no acceso a través da rede, e os problemas orzamentarios, lévanas a pasar ó medio on-line. Un dos máis importantes grupos de distribución de revistas, Ebsco, sinala que o 40% da súa facturación actual deriva dos formatos electrónicos on-line, unha porcentaxe dobre de tres anos atrás.¹

Os editores están lonxe de desexar unha libre circulación na rede da información que publican. A súa estratexia primeira é aproveitar o novo medio de comunicación, pero sometendo a información a fortes mecanismos de control de uso mediante o sistema denominado licenza. A licenza non é senón un contrato comercial asinado polo editor e o comprador, mediante o cal se establecen fortes restricións ó acceso referidos a quen pode usar a información, en que forma, dende que lugares pode usala, e durante canto tempo. É dicir, substi-

---

¹ Van Orsdell, Lee, Born, Kathleen [2004].

túese a venda dun produto (a revista) pola venda dun servizo (o acceso controlado). As licenzas anulan as proteccións, e o que é máis importante, as excepcións culturais que as leis de propiedade intelectual establecen nos distintos países. Pero os problemas non rematan aquí, xa que a función de arquivo do coñecemento que caracterizou as revistas² comeza a desaparecer xa que descansa nas mans de empresas privadas, cuxa garantía de pervivencia no mercado non está asegurada.

Pero as novas tecnoloxías ofertan novas posibilidades ós editores. As revistas electrónicas, aínda que o proceso comeza coas bases de datos editadas en CD-ROM, xa poden agora facer unha nova política de prezos. Fronte ó sistema tradicional de prezos das revistas impresas, cun dobre ou triplo nivel de tarifas (subscrición individual, subscrición institucional, e ás veces subscrición para membros), pásase a un variadísimo sistema de tarifas en función de criterios como o tipo e tamaño da institución que realiza a subscrición, o número de usuarios potenciais da institución, ou de usuarios simultáneos que poden acceder á revista, etc.

Xorde ademais un novo sistema de venda, coñecido como «paquetes» de revistas, é dicir, un grupo editor ofrece un conxunto prefixado de títulos de revistas, onde se inclúen algunhas revistas nucleares, xunto a outras de baixo impacto ou baixo uso, coa finalidade de financiar estas últimas e impoñelas no mercado, ou ben ofrece o acceso empaquetado a todos os seus títulos. Aínda que o prezo deste «paquete» é competitivo respecto da suma das subscricións individuais dos títulos, o sistema funciona coa obriga de manter as revistas por un período de tempo fixado, o que se ben amplía os títulos dispoñibles nunha biblioteca, obriga a esta a manter a subscrición a unha serie de títulos non nucleares por un período de tempo, reducindo a súa capacidade de xestionar o desenvolvemento das súas coleccións. O sistema é xa coñecido como o *Big Deal*. Os «paquetes» de revistas non fan senón debilitar as coleccións con títulos non necesarios e incrementar a dependencia de editores que «xa mostraron a súa determinación de monopolizar o mercado da información».³ Este sistema de venda crea unha importante barreira para introducir no mercado novas revistas, cumpríndose así outra característica das políticas monopolistas, excluír do mercado a competencia.

Por outra parte, a información no novo paradigma comunicacional é máis facilmente segmentable, e permite por tanto vender só o acceso a artigos e non o contido total da publicación, segmentando o mercado ó permitir vender a información directamente ós usuarios e non só ás bibliotecas. Son os servizos coñecidos como *pagar por ver* que están hoxe a ofrecer os máis importantes provedores de información científica, servizos dirixidos ós usuarios finais, que «deslocalizan» e «desintermediarizan» a estes das bibliotecas, e cuxos prezos son facilmente modificables en función da demanda concreta de cada artigo, cuxos datos de uso son controlados polos provedores.

Nalgunha medida estes procesos de acceso fronte á propiedade e de segmentación da información e dos usuarios significan unha terciarización da información científica, ó pasar de venderse información a venderse servizos *empaquetados* á carta.

---

² Considérase que as funcións cumpridas polas revistas no campo da comunicación científica son as seguintes: rexistro da investigación, certificación do seu valor mediante a revisión por pares, comunicación do coñecemento e o seu arquivo para a posterioridade.

³ Frazier, Kenneth [2001].

Os cambios no mundo do libro non foron alleos a estas dinámicas da globalización. A concentración empresarial e o oligopolio a través de fusións e acordos internacionais teñen levado a unha baixada salientable das tiradas da edición académica,⁴ unha rápida desaparición dos títulos no mercado, e ó incremento da produción de xéneros literarios de dúbidas achegas ó mundo da cultura: os libros de auto-axuda e algúns subxéneros de biografías son exemplo.

A algúns destes cambios non foron alleas as bibliotecas, ben polas desviacións orzamentarias derivadas dos custos das revistas, ben en moitos países polas reducións orzamentarias que sufriron, caso de Estados Unidos a partir da era Reagan, que trouxeron coma consecuencia que se o conxunto das bibliotecas de Estados Unidos aseguraban ás empresas editoras a venda de 2.000 exemplares de cada un dos seus títulos, estas vendas reducíronse a 1.000.⁵

Pero fronte ó alto impacto da edición electrónica nas revistas, a edición comercial de monografías aparece escasamente transvasada ó novo marco tecnolóxico, coa excepción dalgúns nichos de mercado como enciclopedias e dicionarios e libros de arte. Os problemas da lectura en pantalla parecen ser a causa fundamental deste feito, e con «lectura en pantalla» non me quero referir só a problemas ergonómicos, que os hai por suposto, senón a máis fondos problemas como os sinalados por Roger Chartier: a incapacidade desta lectura de aprehender dunha ollada a totalidade do obxecto e do proxecto intelectual ó que responde, a ruptura do pacto de confianza entre o lector e o autor, a fin da perennidade do texto impreso e da súa estabilidade que era o fundamento do dereito de autor,...⁶

Pese ás maiores dificultades do libro para ser vertido no novo medio, os problemas presentados na actualidade dende as empresas de edición e sociedades de autores mostran ata que punto o entorno dixital preocupa no sector editorial. As campañas postas en marcha nos últimos anos respecto ós dereitos de autor, sexa no campo das fotocopias ou no do préstamo de libros, toman forte pulo nos últimos anos, respondendo así mesmo á mercantilización do coñecemento. Se miramos máis especificamente sobre o problema do canon sobre o préstamo de libros nas bibliotecas, non pode deixar de chamar a atención que se xeneralice no espazo europeo máis dun século despois de que as bibliotecas veñan realizando este servizo sen ningún canon na maioría dos países.

Ó igual que vimos no caso das revistas, tamén dende este sector editorial, e máis especificamente dende as grandes librarías, estase entrando en competencia coas bibliotecas. A calidade da recuperación de información bibliográfica en moitos dos seus portais, con valor engadido como índices, introducións e capítulos de libros dixitalizados, etc. achegan ás consultas información moito máis elaborada que a maioría dos catálogos das bibliotecas. Amazon.com é un bo exemplo.

Pero falar de globalización é imposible sen analizar os acordos tomados no seo da Organización Mundial do Comercio, e máis concretamente do Acordo Xeral sobre Comer-

⁴ No teoricamente gran mercado anglosaxón, autores tan prestixiosos coma Roger Chartier confesan ser felicitados polos seus editores americanos pola venda de 300 exemplares en dous anos (Cfr. Barluet, Sophie [2004], pp. 56-57).

⁵ Barluet, Sophie [2004], pp. 54-55.

⁶ Barluet, Sophie [2004], p. 60.

cio de Servizos (GATS) que ten como finalidade eliminar as regulamentacións que impiden a liberalización dos servizos públicos. Tres sectores dos servizos incluídos neste Acordo teñen impacto sobre as bibliotecas: o sector 2CJ. Servizos de Telecomunicacións-información en liña e recuperación en bases de datos, o sector 5. Servizos educativos-primarios, secundarios, educación superior, de adultos e outros servizos educativos, e o sector 10C. Servizos recreativos, culturais e deportivos-Bibliotecas, arquivos, museos e outros servizos culturais. Ó menos 13 países adquiriron xa compromisos relativos ó sector 10C, entre eles Estados Unidos, que ademais ten realizadas peticións para que outros países abran o sector á competencia internacional. Aínda que a Unión europea de momento non se comprometeu ó respecto, si o fixo co sector 2 CJ. As implicacións de todo isto para os servizos bibliotecarios públicos son claros: as empresas que oferten servizos de información similares ás bibliotecas poden demandar ós gobernos o mesmo financiamento que reciben os servizos públicos, o que restrinxira a posibilidade de financiamento do sector público e estes servizos pasaran ó mercado. O gran perigo ó que se enfrontan as bibliotecas é pois a súa privatización, avanzando un paso máis na mercantilización da información e a desaparición do dereito a ela. Este futuro incerto agroma xa en privatizacións da súa xestión, algo non descoñecido en Galicia, pois na rede de bibliotecas do Concello da Coruña unha parte das súas bibliotecas son xestionadas por unha empresa privada.

A RESPOTA DAS BIBLIOTECAS ANTE A GLOBALIZACIÓN

As bibliotecas enfrontáronse á xa coñecida como crise das publicacións periódicas, que non era máis que unha crise do modelo hexemónico de comunicación científica, mediante diversas estratexias, con resultados máis ben desafortunados, na medida en que dificilmente podían obter resultados exitosos ó non existir políticas públicas ó respecto, e ás veces con consecuencias nefastas para determinados sectores do coñecemento.

En primeiro termo, reducíronse as subscricións a revistas, o que ocasionou máis incrementos de prezos. En segundo lugar transferíronse fondos dedicados á adquisición de monografías para a adquisición de revistas, o que supuxo un castigo ás áreas de humanidades e ciencias sociais, cuxa investigación ten unha forte dependencia dos libros e un custo das revistas considerablemente inferior.

Unha terceira saída foi a constitución de consorcios de bibliotecas co obxecto de obter economías de escala e constituírse en grupos de presión con vistas á negociación de licenzas, que non deron resultados significativos, e que levaron a concentrar as adquisicións en paquetes de revistas dos grandes monopolios editores internacionais, a costa do abandono da edición nacional, local e académica.⁷ Como, por outra parte, son as revistas científico-técnicas as que teñen maior presenza no mercado da edición electrónica, os consorcios de bibliotecas desequilibran aínda máis a presenza das Humanidades no campo das bibliotecas. Repasar a oferta de bases de datos e revistas no Consorcio de Bibliotecas universitarias de Galicia é suficiente para mostrar o desequilibrio.

---

⁷ Giordano, Tommaso [2002].

Ben é certo que algunhas grandes bibliotecas desenvolveron esforzos considerables con vistas a mellorar o acceso á información nas áreas humanísticas, con proxectos de dixitalización de fondos bibliográficos en dominio público, do que é exemplo sobranceiro en Europa o proxecto Gallica da Biblioteca Nacional de París. En España, a endémica debilidade do sector bibliotecario, levou fóra das bibliotecas tradicionais os proxectos máis importantes ó respecto: a Biblioteca virtual Cervantes é o exemplo máis sobranceiro.

En Galicia ningunha realización das bibliotecas neste campo ten visto a luz, e os convenios asinados entre a Universidade de Santiago e a Xunta de Galicia non serviron para colgar un só texto da nosa cultura en Internet. A *Biblioteca virtual Galega* dos Departamentos de Filoloxía Galego-Portuguesa e Informática da Universidade da Coruña, os *Textos da Literatura Galega medieval* do Instituto da Lingua Galega da Universidade de Santiago, o *Proxecto Sarmiento* e outros do Consello da Cultura Galega son realidades con obxectivos distintos, pero todos eles achegando presenza na rede da cultura e a investigación de Galicia, pero todos fóra das actividades do sistema bibliotecario, sexa o Centro Superior Bibliográfico da Xunta de Galicia, sexan as Bibliotecas universitarias ou públicas, sexa o Consorcio de Bibliotecas Universitarias.

Coa excepción de Cataluña, e máis recentemente Madrid e Granada, o sistema bibliotecario do Estado español non foi quen ata o momento de achegar á rede máis que os catálogos en liña das súas bibliotecas e algún catálogo colectivo de dubidosa fortuna, unhas realizacións dificilmente recuperables polos motores de busca e polo tanto con escasa presenza en Internet. As bibliotecas forman parte da denominada *Internet invisible*.

Pero aínda a nivel europeo, a debilidade do sector, fixo avanzar os proxectos de dixitalización de libros con lentitude e non sempre coas mellores solucións técnicas, de tal xeito que tamén este potencial está en perigo de perderse ante a ofensiva do xigante Google, co seu proxecto de colgar na rede 15 millóns de libros, a partir dos fondos dalgunhas das máis importantes bibliotecas de Estados Unidos e Gran Bretaña. A resposta europea, con Francia á cabeza, de momento non é máis que unha declaración de intencións fronte ó colonialismo lingüístico e cultural anglosaxón que implicaría o proxecto de Google.

UN NOVO PARADIGMA DE COMUNICACIÓN ACADÉMICA: O MOVEMENTO DE ACCESO LIBRE Ó COÑECEMENTO

Ó mesmo tempo que as bibliotecas eran sometidas ás fortes presións derivadas da mercantilización do coñecemento, construíase unha imaxe de Internet como o gran e libre depósito da información. Ben é certo que o novo medio tecnolóxico ofrece multitude de problemas na información recuperada: inestabilidade da información, documentos non pertinentes, duplicados, pero sobre todo moita información que carece de calquera tipo de certificación (revisión por pares, etc.) e aínda de fiabilidade.

Malia estes problemas, os datos son significativos: limitareime a sinalar que nun estudo realizado pola netLibrary sobre os hábitos dos estudantes de *colleges* de Estados Unidos sinalábase que un 93% destes estudantes confesa encontrar máis información en liña que

cando vai á biblioteca.⁸ Tamén entre nós é bastante evidente que os estudantes ven a Web como un substituto da biblioteca á hora de recuperar información. Quere isto dicir que os usuarios comezan a preferir os motores de busca ós bibliotecarios, que desexan recuperar a información que necesitan, ou a que perciben como necesaria, sen necesidade da intermediación daqueles que habitualmente recollían, catalogaban, clasificaban, nunha palabra, organizaban a información e a poñían en servizo. A Biblioteca tradicional sen dúbida permanece como un actor na transmisión do coñecemento, pero esta transmisión está cuberta cada vez máis por outros sistemas, tanto no eido científico coma no cultural ou formativo. Na propia denominación «Sociedade da información» está presente esta mutación.

Tales percepcións non poden ser entendidas sen ter en conta os cambios sociais e culturais que se teñen producido na aprehensión do coñecemento. Sinalemos só un, que un profesor hai pouco verbalizaba deste xeito: «é que hoxe xa ninguén le un libro enteiro». Efectivamente hoxe cada vez menos o estudo dun libro se fai como un fin en si, en función da súa visión global e polo seu valor propio, senón que se extrae aquilo do que se ten necesidade, algunhas páxinas, un capítulo, etc.

Porén, toda tecnoloxía permite moi diversos usos. Dende o inicio do desenvolvemento de Internet, determinados investigadores foron conscientes da súa potencialidade para construír un novo paradigma de comunicación científica. Os primeiros proxectos xorden dos investigadores. En 1991 Paul Ginspart, físico dos Álamos, chamou á creación de arquivos nos que os investigadores colocaran os seus *pre-prints* dando unha difusión libre ós mesmos a través da rede, iniciándoos el mesmo con ArXiv.

Non sería esta a única proposta dende o campo dos investigadores. Pero tamén as asociacións de bibliotecarios que levaban anos enfrontándose á crise das revistas comezan a dar pasos salientables cara a romper as novas condicións do mercado da información, proponendo modelos de licenzas alternativas ás dos editores e presionando os organismos internacionais con vistas a posicionarse sobre o problema. De especial interese é a creación en 1997 de *Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition* (SPARC) por parte da American Research Libraries, unha coalición de universidades, bibliotecas de investigación e outras organizacións, que se presenta co obxectivo de dar unha resposta construtiva ás disfuncións do mercado no sistema de comunicación académica. Non era un paso menor, pois por primeira vez hai unha toma clara de posición por parte institucional.

Nos últimos anos o movemento do acceso aberto acelérase. En febreiro do ano 2002 a Fundación Soros publica a *Budapest Open Access Initiative*,⁹ que identifica dúas estratexias complementarias para articular o novo modelo de comunicación científica: as revistas de acceso libre e os arquivos institucionais, definindo o acceso libre como *...a dispoñibilidade gratuíta na Internet pública, para que calquera usuario a poida ler, descargar, copiar, distribuír, imprimir, coa posibilidade de buscar ou enlazar todos os textos destes artigos, percorrelas para indexación exhaustiva, usalos como datos para software, ou utilízalos para calquera outro propósito legal, sen barreiras financeiras, legais ou técnicas, distintas da fundamental de dispor de acceso á propia Internet.*

⁸ Ferrer Sapena, Antonia, *et al.* [2005], p. 25.

⁹ Dispoñible en <http://www.soros.org/openaccess/read.html>.

Poucos meses despois, en outubro de 2002, organismos de financiamento da investigación alemáns asinan a Declaración de Berlín, que é asumida por outros organismos franceses, austríacos e flamencos. Esta Declaración, un paso máis na asunción do movemento do acceso aberto polas organizacións académicas, afirma que o libre acceso é unha fonte universal do coñecemento humano e do patrimonio cultural que ten recollido a aprobación da comunidade científica, e que a misión da difusión do coñecemento cumpriríase moi imperfectamente se tal coñecemento non é posto a disposición da sociedade dunha forma rápida e ampla, para o que é preciso unha web durable, interactiva e transparente. As organizacións asinantes da Declaración de Berlín comprométense a promocionar o acceso aberto dos xeitos seguintes:

1. Alentando os investigadores e bolseiros a publicaren os seus traballos de acordo cos principios do acceso aberto.
2. Alentando os depósitos da herdanza cultural para que dean soporte ó acceso aberto situando os seus recursos na Internet.
3. Desenvolvendo medidas para avaliar as contribucións ó acceso aberto e ás revistas electrónicas de acceso aberto coa finalidade de manter os estándares de calidade e de boa práctica científica.
4. Defendendo que a publicación en acceso aberto sexa recoñecida na promoción e avaliación do traballo.
5. Defendendo o mérito intrínseco das contribucións á infraestrutura do acceso aberto polo desenvolvemento de instrumentos de software, contidos, creación de metadatos ou publicación de artigos individuais.

A Declaración de Berlín¹⁰ define ademais as dúas condicións que teñen que cumprir as contribucións ó acceso aberto. A primeira é que os autores e posuidores dos dereitos de propiedade intelectual deben garantir a todos os usuarios o dereito gratuíto, irrevogable e mundial para acceder ós seus traballos, e unha licenza para copiar, usar, distribuír, transmitir e exhibir publicamente esta información e para facer traballos derivados en calquera medio dixital, sempre baixo recoñecemento da autoría, o mesmo que para imprimir un pequeno número de copias para uso persoal.

A segunda condición é que tales traballos e os seus materiais complementarios sexan depositados e polo tanto publicados ó menos nun arquivo en liña que empregue estándares técnicos aceptables e que sexa apoiado e mantido por unha institución académica, unha sociedade erudita, unha axencia gobernamental ou unha organización arraigada que busque poñer en marcha o acceso aberto, a distribución non restrinxida, a interoperabilidade e o arquivo a longo termo.

Non é posible entrar aquí nos distintos modelos de acceso libre postos en marcha, tanto dende a iniciativa privada coma pública. Sinalar simplemente que o financiamento do novo modelo non descansa fundamentalmente sobre o acceso á información, senón sobre o financiamento da publicación, e que sobre este modelo descansan xa iniciativas de edito-

---

¹⁰ Dispoñible en <http://www.zim.mpg.de/openaccess-berlin/berlindeclaration.html>.

riais comerciais de nova creación e de editoriais e revistas¹¹ xa existentes que están movéndose cara ó acceso libre. Existen distintas propostas ó respecto, entre elas que os autores paguen unha tarifa pola publicación. Así pois, neste modelo trátase de modificar o tempo do pago, levando os custos das institucións ou das axudas á investigación á pre-publicación. En realidade, como xa sinalamos, o pago por parte dos autores ou das organizacións que os financian non é descoñecida no sistema de publicación comercial tradicional, que a maiores recibe un novo pago pola subscrición á revista. É certo que nas realizacións ata hoxe postas en marcha deste novo modelo de financiamento os gastos para os autores son considerables, pero dende logo en moitas áreas científicas inferiores ós implicados polo dobre pago vixente no modelo tradicional. O modelo achega ademais a conservación dos dereitos de autor nas mans dos investigadores.

Algunhas editoriais académicas están experimentando con vistas a transformar as súas revistas baseadas nas subscricións en revistas de acceso libre, onde os autores terían dúas opcións nun modelo híbrido: ou ben financiarían a edición previo pago da información publicada e esta estaría en libre acceso, ou ben os autores non pagarían e a información sería só para subscritores.

Na actualidade cabe identificar catro modalidades de revistas de acceso aberto: a) revistas de acceso libre e gratuito ó conxunto da súa información, b) revistas de acceso libre e gratuito, previo pago dos autores, c) revistas de acceso libre e gratuito a unha parte da súa información, previo pago dos autores desta información, d) revistas de acceso libre e gratuito ó conxunto da información un tempo despois da súa publicación. En conxunto, o que parece achegar o novo modelo é unha maior visibilidade da investigación, ampliando as audiencias e incrementando o seu impacto.

BIBLIOTECAS E ACCESO LIBRE

Un dos aspectos de maior interese dende o punto de vista da capacidade das bibliotecas académicas para tomar novas posicións na Sociedade da información é sen dúbida a posta en marcha dos arquivos institucionais. O libre acceso ó coñecemento fundou o modelo biblioteconómico na súa articulación coa edición ata hai ben pouco tempo. Se hai organizacións con experiencia en constituírse en depósitos do coñecemento e a herdanza cultural, esas son as bibliotecas, os arquivos e os museos. Pero as mutacións a que vimos facendo referencia, obrígaos a un reposicionamento. A elas e ós seus responsables tócalles agora decidir se van seguir fundamentalmente formando parte da denominada *Internet invisible*, ou van posicionarse con forza nas novas plataformas de transmisión do saber; mantendo o seu papel de intermediarias entre o impreso e os lectores, que aínda están lonxe de desaparecer, pero tamén optando entre limitarse a ser punto de entrada nos portais dos grandes

---

¹¹ No ano 2003 o Consello editorial de Journal of Algorithms (Elsevier) tras dimitir en pleno, difunde unha Declaración de Independencia e anuncia a aparición de ACM Transactions on Algorithms. Non é o único caso: *Machine Learning Journal* deixa Kluwer para pasar a converterse no *Journal of Machine Learning Research*, *European Economic Review* (Elsevier) transformouse no *Journal of European Economic Association*, *Labor History* (Taylor & Francis) é *Labor*, etc.

oligopolios da información ou ser plataformas que avalíen e dean permanencia a novos modos de comunicación científica e cultural.

Felizmente o reposicionamento dalgunhas bibliotecas e servizos de documentación comeza a facerse patente. Eu non podo menos que admirar o papel pioneiro dos Servizos de Documentación da Universidade do Minho apostando claramente polo acceso aberto á investigación desenvolvida pola comunidade universitaria. O seu *RepositoriUM*,¹² un arquivo institucional de acceso aberto, é un bo exemplo de como se pode facer presente na rede a produción científica, a cultura universitaria e o idioma dun país periférico na Sociedade da Información.

Dende este lado, a fenda dixital é máis fonda. En Galicia ningunha realización nestes campos é visible en ningunha Biblioteca universitaria,¹³ e ata nas súas páxinas web é difícil atopar hoxe acceso ó *Directory Open Access Journal* (DOAJ¹⁴), un portal da Universidade sueca de Lund con acceso a máis de 1.800 títulos de revistas en acceso libre das distintas áreas do coñecemento, revistas certificadas por pares nas que non se paga nin o acceso nin a publicación.

As nosas bibliotecas universitarias limítanse hoxe a pagar e dar acceso á información producida polos grandes grupos editoriais ou distribuidores da información internacionais. Nin crean recursos nin potencian o coñecemento dos existentes no noso país, nin tan sequeira son plataformas de difusión dos movementos de Acceso libre. Algúns exemplos, ademais do citado, serán suficientes para ilustrar como actuamos localmente: a Biblioteca Virtual Galega, cuxo enlace está presente na páxina principal da Universidade da Coruña, non aparece en ningunha páxina da Biblioteca desta Universidade, e aparece na Biblioteca Universitaria de Santiago despois de navegar xerarquicamente polos recursos ofertados en Internet. Por suposto ningún enlace situado en lugar preeminente dá acceso a nada que teña que ver cos movementos de acceso libre, nin os seus manifestos nin as súas realizacións, pero ata hai moi pouco nas páxinas principais da Biblioteca Universitaria de Santiago e na da Coruña dábase acceso a produtos comerciais co nome da súa marca ou do grupo internacional e na última coa icona comercial correspondente. Nalgunhas páxinas web do Consorcio de Bibliotecas universitarias de Galicia as iconas dos grandes grupos editores internacionais figuran a modo de ilustración. Por suposto tales recursos supoñen considerables orzamentos para estas bibliotecas, teñen estrangulado os seus orzamentos dende hai anos, e dubido bastante dos *royalties* pagados pola publicidade que lles damos.

Máis sorprendente aínda é facer un repaso polos servizos ofertados polo Consorcio de bibliotecas Universitarias galegas. Baixo o botón *Open Access* móstrase unha páxina informando de que o Consorcio paga a licenza á editorial BioMedCentral para publicar en acceso libre nas súas revistas de Medicina e Bioloxía. Ningunha outra actuación que se coñeza publicamente respecto ó movemento, ningunha preeminencia ós recursos do país, un único

¹² <http://repositorium.sdum.uminho.pt>.

¹³ Rematada a realización deste artigo, a Biblioteca universitaria da Coruña vén de presentar o seu arquivo institucional UDC Dspace (<http://dspace.udc.es>) en decembro deste ano. Un compromiso co acceso libre que saudamos.

¹⁴ <http://www.doaj.org>.

enlace a DOAJ. Non se quere con isto dicir que o Consorcio non deba apoiar a publicación dos investigadores galegos en revistas comerciais, pero a rendibilidade de tal medida deberá ser estudada tamén en termos das Bibliotecas do sistema universitario galego, área na que se supón que actúa fundamentalmente o Consorcio. A maior dispoñibilidade ata o momento de información en libre acceso nas áreas das Ciencias da Saúde, e o apoio institucional que o pago de tal licenza supón, debería traer coma consecuencia unha diminución en subscricións a revistas comerciais en ditas áreas, aforros que deberían reverter en campos subfinanciados. En calquera caso trátase dunha actuación en relación ó acceso libre claramente insuficiente para as bibliotecas implicadas e para o conxunto da comunidade universitaria, e de seguir sendo deste teor as actuacións do Consorcio o subfinanciamento das Humanidades non faría máis que afondarse.

O Consorcio de Bibliotecas universitarias galegas debería ter como un dos seus principais obxectivos visualizar a produción intelectual galega e facer país. É ben curioso que para realizar o seu Catálogo de e-revistas da produción científica en Galicia dende 1990 ata 2003 empregue exclusivamente unha base de datos coma *Web of Science* do ISI, pertencente a unha grande empresa da información americana, e cuxos criterios de selección de revistas e elaboración de índices de impacto foron reiteradamente postos en cuestión polos investigadores¹⁵ dada a súa desviación á produción científica norteamericana, e a súa orientación a hexemonizar no mercado internacional produtos deste país, sexan estes medicamentos, tecnoloxía ou coñecementos.

Aínda que non sexa posible entrar aquí con detalle no tema, sinalaremos, por máis que de pasada, algún dos motivos que fan cuestionable a filosofía sobre a que se constrúe *Web of ISI*. Segundo as declaracións dos seus deseñadores pretenden recoller as achegas máis relevantes da produción internacional, tanto no campo das ciencias naturais como nas ciencias sociais e humanidades. A idea que os promotores venden é que aparecer referenciado na súa base de datos significa para un autor un sinal de calidade por canto implica que a súa produción é recoñecida pola comunidade científica internacional. O problema radica en que o concepto comunidade científica internacional, sobre todo no caso das ciencias sociais e das humanidades, non só é falso senón tamén mistificador en canto que pretende crear a ilusión de que hai un estándar canónico *único* que permitiría decidir se un determinado produto intelectual ten ou non calidade suficiente para ser considerado relevante.

Pese ás súas proclamas de asepsia e de neutralidade valorativa, a produción científica está transcendida por intereses e valoracións non só no seu uso, senón tamén na propia construción dos seus contidos. Basta con botar unha ollada a como se configura a bibliografía, por exemplo no campo da medicina, para comprobar que non son as enfermidades que máis afectan á humanidade as que reciben maior atención investigadora, senón as que son propias dos sectores economicamente solventes de Occidente.

No caso das ciencias sociais o estándar *único* é aínda menos posible. O investigador é por forza xuíz en propia causa, dado que desde os seus particulares valores, crenzas e intereses ten que xulgar os intereses, valores e crenzas dos seus obxectos de estudo. A conclu-

---

¹⁵ Entre moitos outros, pode consultarse Seglen, P.O. [edición electrónica], ou Van Leeuwen, Thed N., *et al.* [2001].

sión é obvia: na realidade non existe unha única comunidade científica, senón varias. Os intereses distintos e moitas veces contrapostos que caracterizan a realidade social, ó tempo que a estruturan en grupos sociais e clases, reproducense na investigación configurando *escolas* e *colexios invisibles*. Cando, descoñecendo esta situación, se actúa como se existise unha única comunidade científica, o que se está a facer é presentar un grupo de intereses particular, neste caso o da sociedade norteamericana, como se fosen os intereses da ciencia.

O feito de que a maior parte das revistas incluídas en *Web of ISI* estean en inglés, e non poucas delas editadas en Estados Unidos, non fan máis que confirmar o que vimos dicindo.

Por certo, na web do Consorcio a procedencia da información contida neste catálogo da produción científica, cuxo nome vén de desaparecer nos últimos días, limitándose agora a *e-artigos de I+D*, non aparece reflectida a primeira vista cando se entra a facer unha consulta na web do Consorcio, senón que é preciso ir á páxina de *Presentación* para comprender contra que estamos facendo as buscas.¹⁶

Pois ben, o resultado de tal opción ofrécenos por exemplo datos como os seguintes: en 13 anos hai 514 rexistros bibliográficos de Humanidades, ningún deles publicado en ningunha revista galega. Todos eles a xulgar por como se reflicte o seu título parecería que foron publicados en inglés, aínda que de feito apareceran en revistas españolas ou portuguesas coma *Ínsula*, *Coloquio-Artes*, etc. Unha simple consulta ó *Web of Science* mostra que nalgúns casos a lingua do artigo recollido é o galego, pero aquí non só escollemos mal a fonte para construír o Catálogo, senón que nos esquecemos de incluír o campo da lingua, por se fora pouco traducir ó inglés o título nun catálogo pagado con fondos das tres Universidades galegas e da Xunta de Galicia e situado nun servidor do Centro de Supercomputación de Galicia.

Con esta lóxica, por suposto non se recupera nin un só título de recoñecidos investigadores universitarios galegos, probablemente porque escriben sobre latín medieval ou historia de Galicia, materias sen dúbida esotéricas, e cuxa produción e citas aparecen nun buscador tan «local» coma *Google Scholar*. O Catálogo da produción científica de Galicia é un subproduto malo dunha base de datos americana. Poderíanse seguir facendo análises sobre o acceso a texto completo, a busca de materias en inglés, etc., pero creo que o dito é suficiente como mostra de colonialismo científico e cultural.

En lugar de facer fronte ó gran reto cultural que implica dar presenza na rede á lingua e a produción de coñecemento galego, foméntase unha maior presenza do inglés, lingua na que se estimaba en 2002 que estaban o 70% das páxinas web; en lugar de construír recursos propios ou fomentar os existentes no país, aléntase a presenza de produtos americanos, que xa eran ofertados no 2002 polo 55% das páxinas web. E todo isto, con vistas a visualizar a nosa produción científica, para o que sen ningunha dúbida tampouco serve o produto ofertado.

---

¹⁶ Esta estratexia manipuladora da información en Internet non é nova: ata 1999, en que se denunciou publicamente nas III Xornadas de Anabad Galicia, o servidor do Centro de Supercomputación de Galicia ofertaba baixo o título *Catálogo colectivo das bibliotecas universitarias de Galicia* o acceso ó que era en exclusiva o catálogo automatizado da Biblioteca da Universidade de Vigo, a única que nese momento estaba co *software* que o CESGA logrou finalmente impoñer as tres bibliotecas universitarias.

Ninguén pode asombrarse, pois, que a análise de datos, publicada baixo o título *Indicadores de la producción científica gallega. ISI Web of Science*, neste caso si co apelido de procedencia, recolla 13 artigos en galego e 19 en alemán, ou que a produción científica do Instituto Padre Sarmiento ou do Centro Ramón Piñeiro se limite en 13 anos a 1 e 3 artigos respectivamente. Sen dúbida que o feito da máis fácil apreensión do conxunto de datos ofrecidos no medio impreso, fai que non falten na introdución á publicación abondosas explicacións do seu sesgo.

Non son estas as únicas mostras existentes nos traballos do Consorcio de políticas que atenden en exclusiva ós grandes grupos internacionais da información. A adquisición de «paquetes» de revistas electrónicas case en exclusividade destes grandes monopolios é tamén evidente na súa web, na que pola contra a atención ós recursos do país é practicamente nula.

Máis abraiante aínda resulta que se inclúan nas súas Memorias e programas de actividades a colaboración na implantación dun software distribuído pola multinacional Fujitsu, e adquirido polo CESGA para as bibliotecas universitarias galegas. A irregularidade desta adquisición, e os pagos asociados por importe de 521.678 euros realizados nos anos 1998 e 1999, foi resaltada polo Consello de Contas de Galicia¹⁷ nos seguintes termos: «Para a adquisición da plataforma central Rede de bibliotecas e aplicación bibliotecas,..., non se convocou ningún concurso. A adquisición dos programas informáticos, así como do servidor central, realízase directamente a Fujitsu ICL España SL, en virtude dun protocolo de intencións asinado pola Xunta de Galicia que data do ano 1996. O uso inicial da aplicación INNOPAC fai que non se poida cambiar a outra aplicación, e esta é distribuída exclusivamente en España por Fujitsu ICL España SL. Porén, no expediente non figura o certificado de exclusividade». Mentres isto estaba ocorrendo, en 1998 intentaba convencerse ós bibliotecarios das Universidades da pertinencia do programa, con reiteradas demostracións do mesmo nas instalacións do CESGA.

Pois ben, a Memoria 2004 do Consorcio de Bibliotecas universitarias resalta a súa cooperación coa Rede de Bibliotecas públicas de Galicia, para a implantación deste programa, un software claramente desproporcionado e con considerables custos de implantación e mantemento para o sistema bibliotecario público galego, como é sabido caracterizado polas súas grandes carencias, e que posúe xa un programa suficiente en opinión de moitos dos seus responsables. E isto cando xa é posible ademais recorrer a software libre para xestión bibliotecaria.

PENSAR GLOBALMENTE, ACTUAR LOCALMENTE: HUMANIDADES E BIBLIOTECAS

Se parece bastante claro que as bibliotecas galegas non están situadas na mellor posición dentro do mercado da hoxe chamada Sociedade de Información, non menos certo é

---

¹⁷ Consello de Contas de Galicia [2002].

que en igual caso se atopan as Humanidades. O *RepositoriUM* da Universidade do Minho é mostra clara da escasa presenza destas últimas, incluso cando se oferta unha plataforma amigable de acceso libre. Por suposto isto non é un fenómeno que afecte con exclusividade a Portugal ou ó conxunto da Península Ibérica. As características da información humanística son distintas (menor obsolescencia, preferencia pola forma libro fronte á revista, etc.), o financiamento destas áreas é considerablemente inferior en todos os países, e o interese tecnolóxico de moitos investigadores tamén inferior, ó que seguramente non son alleos os problemas sinalados por Roger Chartier cara ó libro electrónico. Indubidablemente non todas as áreas de Humanidades se comportan do mesmo xeito en relación á súa dependencia das novas tecnoloxías, sendo as filolóxicas onde se aprecia unha máis frutífera relación. Pero a presenza na rede implica valor engadido para a investigación, xa que todos os estudos realizados indican que aumenta a audiencia e o impacto respecto á edición impresa. Incluso parece aumentar as vendas das versións en papel correspondentes.

Tampouco as bibliotecas académicas no seu conxunto se articulan do mesmo xeito respecto das novas tecnoloxías, como acabamos de ver. Pero en xeral as súas actuacións deberían mellorarse considerablemente en relación ás Humanidades, e no caso galego en relación ó acceso libre. As seguintes son algunhas propostas de traballo, nas que tamén deberían participar outros servizos de grande importancia nestes campos, como son os Servizos de Publicacións universitarias.

Dar pulo ó libre acceso ten un primeiro nivel de compromiso, que é tan sinxelo coma dar preeminencia nos portais das bibliotecas ós recursos existentes en Internet, sexan estes arquivos institucionais, arquivos de disciplinas ou revistas electrónicas, ós documentos programáticos do movemento, e o software libre para construílos.

A dixitalización de fondos bibliográficos, entendida xeralmente como o paso de libros antigos a soporte electrónico con vistas a facilitar a consulta e reprodución, é unha actividade de interese dende a perspectiva dos investigadores en Humanidades, para os que tales fondos son en moitas ocasións materia prima do seu traballo. Agora ben, algunhas políticas de dixitalización masiva de fondos de bibliotecas abordadas en solitario por unha institución son mostra dun despilfarro de recursos que dificilmente poden xustificarse dende o interese público, na medida en que tales fondos están xa dixitalizados noutras institucións, ou na medida do previsible nulo ou escaso uso. A comodidade dun usuario da información determinado xustificaría escasamente os investimentos precisos. A dixitalización masiva das coleccións bibliotecarias só ten sentido para conxuntos temáticos determinados, materiais únicos ou raros, materiais cun forte uso, ou ben feita dentro de plans cooperativos que poidan fornecer recursos específicos para a consecución de obxectivos máis amplos que a estrita consulta, como manter a presenza en Internet de linguas minorizadas e reducir os riscos de homoxenización científica e cultural. A pura sacralización do patrimonio bibliográfico mira a un pasado exótico e contribúe pouco ás necesidades do presente.

Se realmente queremos reposicionar as bibliotecas académicas, elas ou os seus consorcios deben converterse en arquivos institucionais do coñecemento científico, pola mesma razón que o son no campo dos impresos. Tales arquivos poden xerar subprodutos do máximo interese para engadir presenza na rede á produción científica institucional, como a articulación de revistas ou series electrónicas en acceso aberto cos *pre-prints* depositados en áreas de baixo financiamento, salientablemente as Humanidades, pero tamén áreas científicas

cas subfinanciadas, onde a revisión por pares dos *pre-prints* sería posterior ó depósito no arquivo institucional, pero anterior á súa articulación na revista ou serie.

Estes arquivos institucionais poderían non limitarse a archivar a produción científica en curso, senón que as bibliotecas deberían axudar os investigadores a dixitalizar traballos anteriores en soporte papel, e deberían alentalo moi especialmente nas áreas de Humanidades onde a información é menos obsolescente e menor tamén a presenza de información na rede.

As bibliotecas deberían ter un papel proactivo diante dos investigadores e dos Servizos de Publicacións universitarios na transformación das revistas da súa institución cara ó Acceso libre ó coñecemento, e difundir estas revistas dende as propias bibliotecas e dende as plataformas de cooperación de que forman parte.

Igual papel deberían cumprir con vistas a promover entre os investigadores de Humanidades o paso ó acceso libre das súas monografía ou ó menos parte das mesmas, para diminuír a fenda dixital entre as Ciencias e as Humanidades.

Espallar as revistas de acceso libre e os arquivos abertos disciplinares e institucionais a través dos seus catálogos, facendo realidade a Declaración de Berlín que pide ás bibliotecas a inclusión das revistas contidas en DOAJ. Eu pediría tamén a inclusión das revistas e textos galegos en acceso libre para realmente impulsar a presenza da produción científica de Galicia na rede.

Espallar a través da formación de usuarios o movemento de Acceso libre ó coñecemento, e formar os usuarios no coñecemento e localización dos recursos *Open Access* existentes nas súas áreas de investigación, familiarizándoos cos problemas referidos ós dereitos de autor que deben enfrontar nas edicións comerciais para participar tamén no Acceso libre, e dándolles soporte técnico para depositar os seus traballos nos arquivos de disciplinas ou institucionais.

Deberían implicar os responsables universitarios na edición en acceso libre, baixo o sinxelo argumento de que o que é financiado publicamente, debe ser accesible para o conxunto da sociedade.

Un programa deste tipo axudará a facer realidade a fermosa consigna *Pensar globalmente, actuar localmente*.

BIBLIOGRAFÍA

Barluet, Sophie [2004]: *Édition des Sciences humaines et sociales: le coeur en danger. Rapport de mission par le Centre National du livre sur l'édition de sciences humaines et sociales en France*. Mars, 2004. Paris, Quadrige/PUF.

Consello de Contas de Galicia [2002]: *Informe de fiscalización de Sociedade anónima de xestión Centro de Supercomputación de Galicia (CESGA)*. Exercicio 2002. Dispoñible en: http://www.ccontasgalicia.es/Informes%202004/Tomo_15_CESGA/CESGA_2002_g.pdf.

Ferrer Sapena, Antonia, et al. [2005]: *Guía metodológica para la implantación de una biblioteca digital universitaria*. Gijón, Trea.

Frazier, Kenneth [2001]: The Librarians' Dilemma. Contemplating the Costs of the «Big Deal». *D-Lib Magazine*, vol. 7 (nº 3, march).

Giordano, Tommaso [2002]: Modelos de consorcios de bibliotecas en Europa. *Traduccions del CBUC*, 11 (Nov.). Disponible en: <http://www.cbuc.es/11articles/Giordanotrad.pdf>.

House of Commons. Science and Technology [2004]: Select Committee on Science and Technology Tenth Report. Disponible en <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200304/cmselect/cmsctech/399/39907.html>.

López López, Pedro, Gimeno Perello, Javier, coords. [2005]: *Información, conocimiento y bibliotecas en el marco de la globalización neoliberal*. Gijón, Trea.

Salaün, Jean-Michel [2004]: «Libre accès aux ressources scientifiques et place des Bibliothèques». *Bulletin des Bibliothèques de France*, t. 49, nº 6, pp. 20-30.

Seglen, P.O. [edición electrónica]: *Why the impact factor of journals should not be used for evaluating research*. Disponible en: <http://mj.bmjournals.com/cgi/content/full/3147079>.

Van Leeuwen, Thed N., et al. [2001]: Language biases in The coverage of. The *Science Citation Index* and its consequences for international comparisons of. National research performance. *Scientometrics*, vol. 51, nº 1, pp. 335-346.

Van Ordsdel, Lee, Born, Kathleen [2004] Periodicals Price Survey 2004: Closing in on Open Access, en *Library Journal*, Ap. Disponible en <http://www.libraryjournal.com/article/CA408358.html>.